

Рп 2116(24)
А-92

сва
важна
історія

ВАСИЛЬ АТАМАНЮК

ТЯЖКІ РОКИ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр РКШБ(2-4с). А92 № 262.55(5)

Автор Аталанко В.

Назва Тяжкі роки:

Оповідання.

Місце, рік видання Х; Одеса, 1930.

Кіл-ть стор. 59, [5] с.

-||- окр. листів _____

-||- ілюстрації _____

-||- карт _____

-||- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

_____

Примітка:

23.06.2003,
Жолд -

ВАСИЛЬ АТАМАНЮК

ТЯЖКІ РОКИ

ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 ОДЕСА

Бібліографічний опис цього видання включено
в „Літопис Українського Друку“, „Картковому
репертуарі“ та інших виданнях Української
Книжкової Палати

„УКРПОЛІГРАФОБ'ЄДНАННЯ“

—
П'ята державна друкарня
імені В. І. Леніна. Одеса,
Пушкінська, 18.

—
1930. IX.

Укрголовліт № 2237.

Замовлення № 3756.

Тираж 20.000

---

2 арк. (ОСТ 364А6).

ЧЕРВОНИЙ ШЛИК

У Києві німці посадовили гетьманом генерала Скоропадського, а в Катеринославі недокінчений землемір Степан Водноп'ян купив собі червоного шлика до сивої шапки.

— Мое поважання добродійці,—сказав він того вечора жінці свого вчителя і мотнув при тому по-молодецькому червоним верхом.

На фоні сірої шинелі та сивої шапки тільки обличчя червоніло засіяне купинами пухирів, із яких найбільший був той, що на шапці.

Молода добродійка впіймала оком червоний верх і таки подумала в той вечір, що Степан не такий уже поганий хлопець.

Блискучий самовар, як золотий кіт, мурликав собі стиха на круглому столикові і колихав у повітрі сивим хвостом пари.

— М-м-м-м,—мимрив старий добродій облизуючи ложечку конфітур; значить — гетьман?

— Гетьман! Тепер уже буде тверда влада. Лад. В армії дисципліна;—і Степан Водноп'ян

поглянув на свого червоного шлика, а потім на добродійку.

— Ви ж офіцер, Степану Петровичу, — сказала вона;—вас ще покличуть.

— Сам піду! Сором тепер українцям не йти до армії. Гетьманство воскресає...

Гетьмани, гетьмани, як би то ви встали...

— Оце ж того ви й червоного шлика нашили? Палкий з вас козарлюга!..—Добродійка задоволено оглянула його оцінюючи оком.

— Н-нічого.

А Степанові було ніяково. Він чув іронію. А може йому здалося?

Тепла пара чаю пестила ніжно його обличчя, він млів од щастя. Він простягнув свій юхтовий чобіт по-під стіл і наткнувся на ніжний черевичок добродійки. Здеревенів, але не одсунув свого чобота. Не одступив. І черевичок залишився на своєму місці.

Помалу підвів очі. Вона теж.

За сивою парою меркли обидві пари.

А добродій:

— Гадаю, що добра не буде. Вже хоч би тому, що німець посадив його. Німець буде дерти шкуру з України для себе. У німця нічого даром нема...

Степан розгарячився. Йому хотілося сьогодні звертати на себе увагу, бути героєм.

— Ні! Німець хитрий, але й ми не дурні. Нам щоби тільки міцну армію, а там—пока-

жемо йому де раки зимують! Нам тільки організуватись...

— От щирий козак Степан Петрович! — масляні слова добродійки по клубочках пари покотились гладенькими горішками.

Юхтовий чобіт надавив маленький черевичок, а той, як рибка під каменем, м'ягко зашевелився і тісніше пригорнувся до каменю.

З-поза золотого кота блимнули чорні вуглики до добродійки:

— Налий чаю.

А золотий кіт сидить на блискучому кружечку і мурличе, мурличе... Мружить сліпі очі піддувала і тягне свою одноманітну пісеньку. А пухнастий хвіст високо розвивається в повітрі, як гетьманські бунчуки, що десь там з музейного нафталіну випорпали проворні німці.

До Степана:

— Я гадаю, що не слід разривати із більшовиками...

— Як? Це ви кажете! Ви — основник української школи! Йти в московську неволю заново. Ніколи!

І Степан хотів з усієї сили ударити кулаком по столу, але задержав руку вже над самим столом. Кулак у його був доволі важкий і грубий — він прожив місяць на селі, у батьків, — а стіл чистенький, засланий, заставлений делікатним панським посудом...

— Ну, тобі вже таке говорити! З хамами єднатися! З брудними робочими? А наш хутір як? Даром вже віддати!..

Облизавши ложечку від конфітур:

— Що хутір? Тут не про один хутір, тут про державу, а, може, й про Європу йде мова... А про хамів не слід би тобі говорити. Чимало єсть хамів — ще й яких! — і поміж аристократією.

Степан сьорбав уперто чай. Не ловко було йому тут вмішуватись. І юхтовий чобіт непомітно відступив.

Сопрано:

— Я кажу це про наш нарід. Він інтелігентний із душі. Наші селяни — чудовий нарід. Це про москалів.

Степан погоджується.

— От селяни — Шевченко. Та вся майже інтелігенція із селянського ґрунту виростає. Дворян та їх нащадків — українців, як от пан добродій, не багато залишилося в нас.

А як журлива мелодія самовару замовкла — Степан бадьоро:

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля...

Серед клубів диму добродій:

— Але не забудьте вивчити вже і „Wacht am Rhein“.

А як Степан одягав червоноповерху шап-

ку—білим крилом простягнулась йому ручка добродійки:

— Заходьте, козаче, заходьте.
Степан цілував пальці й долоню.

Тюрми переповнені селянами, а села загонами. Тверда влада шомполами розписувала селянські спини під *maestoso*

Ще не вмерла Україна...

Блищала Україна золотом офіцерських погонів і селянських сліз.

Червона китайка національної слави вилувалася із рідної крові селян та робітників.

Ой не гаразд Запорожці,
Не гаразд вчинили...

Уже вдруге, втретє, всоте бідний нарід та занапалили...

Червоний шлик Степанів теліпався у Земвідділі. До армії він не пішов, але по рекомендації, як щирий українець, займав відповідальну посаду. Молодий будівничий молодії гетьманської держави.

Біля порога односельчани:

— Доброго здоровля вам, Степане Петровичу. Кланялися ваші батько та мати. Зробіть ласку: арештували німці десять наших

селян, що нібито вони більшовиків хвалили, що буцімто їх виглядали...

— Напишіть прохання, завтра подасте мені...

— Та вони вже тиждень тут содержуться в артилерійних казармах...

— Все їдно. Зараз ніколи.

Червоний верх молодцювато майнув на потилиці, а кострубатий космик волосся пригладив Степан на чолі.

Оселедець.

В ресторані „Париж“ музика й дим. Білі груди кокот, зелені мундири німців та сірі гімнастюрки українців. Дзенькіт шкла і шпорів.

Червонопикий, присаджуватий офіцерик до Степана:

— Так згода? На половину.

— Ну, згода...

— Бензини тепер нема, а то ж—500 пудів. Що—дрібниця?

— Але ж це державне майно...

— Пустяк! Хоч і державне, все одно німці заберуть.

— І це правда.

— Бач! Тільки тут ми дістанемо гроші, а інакше ніхто не матиме користи...

— Словом: згода!

— Вип'єм?

— Наливай.

Дві чарочки усміхнулися рожевою піною, кокетливо поклонилися одна одній і розійшлися.

Червонопикий офіцер до сусідного столика:

— Herr Lieutenant! Завтра о 6 годині ранку приїжджайте з автомобілем і грошми. Зразу все заберете... А пляшечку рому не забудьте...

— Sehr gut! Sehr gut!

— А ти, Степане перебалакай із Зелінським. Заготовьте акт:— бензину забрали німці ще, як входили до міста...

І підморгнув:

— А завтра тут. Вип'єм могорич...

Вдарили долонями й розійшлись.

На проспекті гудів народ як хрущі. В Купецькому грала австрійська музика, а із Стародворянської водив по небові світляним пальцем, наче лічив зорі, німецький прожектор.

...Wenn die Soldaten durch die Stadt marschieren, Schauen die Mädchen...

...Ai—warum, ai—warum...

Брумкотів десь гурток салдатів.

Степанові скребло трохи на серці, що він допомагає розпродувати нишком добро української держави.

— Та все одно — вони візьмуть, — потішав себе.

А інша думка лічила, скільки то він грошей заробить так собі із нічого.

Блискучі лихтарі стали обабіч дороги, ніби взялися за руки чорними тінями.

Степанові бадьоро на душі: од вина, од світла, од нежданого заробітку. Червоний шлик романтично коливався над його вухом.

Може нашіптував йому про давнину. Може гуторив про майбутнє...

Степан завернув у темну вуличку.

Постукав до добродійки.

— Добрий вечір, дівчино...

— Козаче мій!

І білі, пухкі, наперфумовані закордонними перфумами, ручки довкруги шиї. Шелест шовку, дзенькіт шпор і рип чобіт в коридорі вчителя.

А потім:

— Його нема. Він на зібранні. Прийде пізно.

І червоний шлик летить по-за шафу, сіра шинель додолу.

Біле ж оте панське тіло таке м'яке, а одіж— вино. Блискуча, ніжна й п'янюча. Не те, що Маруся на селі. Сорочка, як сіряк. А тут— шовк як отава шелестить.

І пригортав твердими долонями, аж скрикувала добродійка. Але казала:

— Так! Ще! Міцніше!

Мутне, червоне світло од нічної лампи, а в очах і так помутніло. Груді як міх ковальський: швидко, уривчасто, дужо.

Схопив руками, як клешнями, і до дивану.

— Чекай! Роздягнись!

Сорочка брудна. Незручно.

— Нехай, потім.

— Ні, ні! Тепер!—гостро, повеліваюче. І розстебнула френч.

— А лампа?

— Хай!

І шукала очима дужих форм грудей, м'язів рук, червоного, молодого, сільського тіла.

Зім'яв сорочку, як онучу, зім'яв добродійку, як Гапку, і тихо скрипнув диван.

А вона вчепилася нігтями в дужі м'язи грудей і тремтіла, як абажур на лампі, коли проїздить важкий вантажний автомобіль.

— Ось воно, село!

— Оце—пані!

А вранці односельчани:

— Милости вашої, Степане Петровичу...

— Дознався я. Нічого не можу порадити. Вони у розпорядженню німців. Зверніться просто туди. Так. Так... Туди... На жаль, нічого.

І різко шпори:

— Дзень!

На Полевій дядьки із клуночками по-під тинню:

— Бойченка повісили.

— Повісили?

— Еге!

Хмуро на артилерійний:

— Більшовик. Панську землю зайняв та ще й волика.

Молодший із них:

— Всі ми більшовики: земля нам!

А старий дідок у дим:

— Бойченко має вже землю...

І сірена німецького авто підкреслила гірку мовчанку.

Поруч залізної каски червоний верх, як шматок м'яса, як серце робітника розпаняне, роздерте...

— Ех, воля!

За вуглом рота синезупанників:

Вже воскресла Україва

І слава і воля...

На базарі.

Розглянувшись по боках:

— Так довго нам оця неволя?

— Ні, не довго.

— Мед би пити вашими вустами.

— Еге! Скоро упаде ця влада.

— Ну?

Пошепки:

— Бачите, не даром то наш ясновельможний: Скоро-падський. Он як!

Традиційним шляхом предків пішов ясновельможний: од народу почав, на панів оперся, до чужих повернув. Не мозолі, а золото шанував.

І тільки оглоблями до Москви, як селянин.

- - Тпрру! А гов!

Хай Москва, та не золотопогонна, а червона.

І Степанові—гов! Відповідальному робітникові, щирому вкраїнцеві, одважному козакові рушницю в руки:

— За Директорію!

— І піду!

Проти більшовицьких банд.

А на Синельникові гук.

Ніччю виступати.

На дворі дощ і холод. А за чаєм так колісково. Мурличе золотий кіт... Годинник біля буфету рахує останні хвилини Директорії так же, як і гетьманові одраховув. Білі ручки пораються над столом, наче білі голубки крилами. А за вікном хлюпіт...

— Кинули б ви, Степане Петровичу, ту

затию. Ви слабосилі, простудитесь; куди вам воювати? Кинули б рушницю та пересиділи б хоч би в нас, а там прийде друга влада і на службу—та й решта...

А Степан сьорбає чай із тарілочки. Гарячий; держить тарілочку обома руками і п'є, прищуливши очі.

А мідний кіт так заколисуюче мурличе.

Але з-поза його чорні зерна поморщеного, як горіхова лушпина, старого лиця:

— А ваша ж червоноверха шапка, пане Степане?! Не всидить вдома...

— Ех! То ж то.

І в монотонну гру самовара важке, як солдатський чобіт:

— Прощавайте!

Добродійка:

— Посиділи б... Встигнете.

— Ні! Пора!

Фалшиво:

Не пора, не пора, не пора...

А вчитель:

— Не забудьте ж похвалитись нам вашими трофеями.

— Прощавайте, не згадуйте лихом.

І біла ручка перед очима, як хусточка з-за двох верстов...

— Заходьте, коли залишитесь...

Скочив у ніч, як у пропасть.

— Жаль; загине даром. Славний хлопець.

Це, звичайно, добродійка.

А чоловік, натягуючи ковдру поверх голови:

— Не журись! Такі не гинуть.

Туман, як холодний павук, повз по долині, мохнатими ногами затуляв усі яри.

Із-за Дніпра били гармати, а на вулицях деркотіли кулемети. Рушниці тріскотіли, ніби дитячі цяцьки під салдацькими чоботами. Залпами то поодинці.

Гул.

Зорі запуталися в туманах—померкли.

Над містом блимають вогники пострілів та й ті гаснуть. Тільки гармати метеором, на довше, прорізують туман і гинуть зістоном.

— Ба-а-ах!

Степан у яру поміж іншими. Клацає за твором, зубами. Ноги мокрі, шинель у воді.

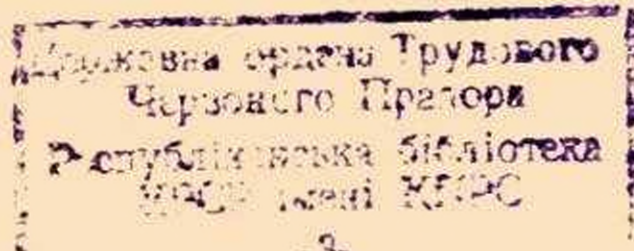
А горобці смерті зловіще пищать над головою:

— Ціввв...

Гарно лежати в яру. Холодно. Вохко. Але куля поверхи. Горою.

— Ців.

І якого біса? Хтось живе, втіщається, а ти гинь! Україна? Ну й яка Україна, коли мене не буде. А буду я — буде Україна. В

душі моїй! І живучи я ще зробив би щось для неї. А так? В яру оттут стіче кров'як із свині, салдати помісять її із гноем, а собаки погризуть уночі тіло.

— Бррр!

Холодно. Вохко.

— Ців...

А гарно лежати в яру.

Передають:

— Наступ!

Чорт, як темно! Стіна. Лобом в стіну.

А гарно лежати в яру...

— Уперед! Уперед!

— Ура!

Так гарно лежати. Полежать би ще трохи. Нічого не видно. Один одного не бачить, тільки чує.

Напереді:

— Вперед!

Так гарно лежати в яру.

Тихо, як в колисці. Десь напереді неясний гамір. Немов крізь стіну. Стрілянина посувається на бік, як гуркіт бурі. То спалахує, то тухне, як вигоріла лампа. Хтось переміг. Ясно. А покищо перемогла ніч — погасила всі вогні і в пазурі взяла місто. Сціпила і держить. Тихо. Тихо, як на кладовищі.

Над ранком:

Рушницю в яр.

Червоний шлик—ножем. Витер забруджені
руки, зім'яв і в корчі.

Оглянувся.

Туман не червонів.

Майнув кущами, як собака чужим селом.
До крайніх хат.

— Дзень! дзень! дзень!

Тихо.

— Дзень! дзень! дзень!—голосить дзвоник
по помешканню добродійки.

Ніхто не виходить.

Степан завернув на задній хід.

Зустрів няньку.

— Добродійка вдома?

— Де їм, голубчику, сидіти вдома, коли
тут страшний суд іде. Кінець світа та й
тільки... Добре казали отець Євгеній...

— Де ж вони?

— Поїхали, мій голубе. Серед ночі при-
біг якийсь офіцер, сказав: — Тікайте! — во-
ни, бідні, як були так і поїхали. Навіть ка-
пелюшок, отой що вони й на хутір з собою
возять у пуделкові, і його забули... Не дай
господи, що тут буде! Кажуть, що усе мі-
сто сплять, дощенту, щоби німцям не ді-
сталосся. А людей живцем у землю закопу-
ватимуть... Ой, Христе...

Степан не слухав. Чужими подвір'ями по-
дався на Дніпро.

Ще декільки разів брали більшовики місто од різних банд. А Степан сидів на хуторі. Їв батьків хліб і розказував селянам про свої геройські вчинки:

— Ми як одбивали Катеринослав...

Кивали дядьки головами:

— Та кажуть, що більшовики хороші...

— Хороші? Подождіть! Ось побачите!

— Хто його зна,—рішали,—Степан Петрович учений, знає.

Радянська влада упоралася з бандами. Притихло. Виліз Степан, як черв'як на сонце. Погрітися. Тільки подався у Крим, не до Катеринослава.

Мені доводилось зустрічати його.

Був комуністом. Ярим. Щирим. Але швидко „почистили“.

А тепер носить червону зірку—це так, із патріотизму, сам собі і починає свою мову не інакше:

— Ми, робітники...

А потім він пропав мені з очей. Загубився у вирі подій, пропав у мряці міщанських буднів, як його червоний шлик серед темних туманів у яру.

ВАСИЛЬКО

I

Сніжинки білі, пухкі, лапаті летіли одна за одною, кружляли в повітрі, зустрічались одна з одною і, торкнувшись, розходилися в різні сторони, зустрічалися з іншими, кланялися собі, посміхалися золотими промінчиками і падали все нижче й нижче, аж доки не досягали до землі. Тут укладавалися вони рядками одна біля одної, одна поверх другої і утворювали білий, пухкий, м'ягенький, сріблосорий килим, довгий без краю. А на їхнє місце, ген звідкіля — із гори налітали нові сніжинки, вони так само буяли в повітрі, і гралися, ніби якісь дивні заморські білі мушки, поблискували, кружляли і падали все нижче й нижче... Потім утворювали верхній шар пухкого, білого килиму. А із гори, із сірої безодні летіли, сипались нові сніжинки, за їми ще другі і так безупину.

Блищали срібновогняними промінчиками рухливі сніжинки, блищав огнесрібним сві-

тлом сніговий килим і крізь низеньке віконечко, що заліплене такими ж лапатими білими пелюстками, блищало двоє дитячих чорних очей.

Чи блеск пустотливих химерних сніжинок, чи безкрайного снігового килиму, одбивався в них, чи загорілись вони своїм власним вогнем, вогнем бажання руху, волі, простору?

Ой, які заманчиві оті веселі, буйні, нестримні сніжинки для дитячих очей! Ой, як бажається молодій людині стрибнути коником у вир того рухливого товариства, шугнути пташкою в м'яжку снігову постелю, брикнути зайчиком по білому полю, покотитися сніговим клубочком по пухкому килимові, ловити летячі пушинки, бігати наперець з тими чистими, бадьсрими, непосидючими сніжинками! Ой, як бажається поринути в тому русі! Ой, як заздрісно блищить пара дитячих очей із-за обліплених снігом маленьких шибок приземного віконця!

— Гура-а-а!—загуло серед снігової метілі дзвінкими дитячими голосами, і серед рою пушинок появилсь рій хлоп'ят швидких, веселих, непосидючих, як і самі сніжинки.

— Давайте воювати!

— Давайте!

— Го-го!

— Сюди! Сюди!

— На Миколу! Всі!

— У сніг! У сніг!

— Гура-а-а-а! А-а!

Полетіли снігові кулі, розляглися, замигали руки, захрускотів сніг, задзвенів регіт, заблищали очі.

Зникла пара блискучих очей із низенького віконця. Василько зіскочив із лавки, кинувся прожогом до маминих чобіт, стягнув поясок поверх маминого каптана, кинув зір на постіль—мама спала—і пурхнув на двір.

II

— Гура-а-а!—закричав Василько тягнучи за собою мамині чоботи і лишаючи за ними в снігу дві глибокі борозни.

— Гура-а-а!—кричав він вимахуючи довгими рукавами маминого каптана і посувався звільна, як засапаний паротяг до веселого гурту.

Хлопцям ніколи було звертати на його увагу, бо всі були заняті роботою. Великі снігові кулі літали поміж маленькими сніжинками, ніби білі голуби поміж метеликами. Маленькі люди гарненько поодівані й позакутувані невгаваючи бігали, крутилися, падали, вставали, гули. Тільки один із їх, найжвавіший між ними, ніби отаман, запримітив Василька в його велетенських чоботях і в широкому каптані з довгими рукава-

ми, що придавали Василькові вигляду птаха, і спинився, щоб над ним посміятись.

— Дивіть, дивіть, яке опудало суне,—гукнув він до хлопців. Але з них ніхто не мав охоти переривати свою забаву і вони продовжували борікатися. Василько теж удав, що він нічого не чує, бо цей Прокіп завжди на його нападався. Дуже шкідливий хлопець.

Прокіп образився, що його ніхто не слухає. Він привик завше верховодити. А вже найбільше розсердило його те, що цей обдертий, закляклий Василько не обзивається навіть.

— А тобі чого тут? Безбатченко!—крикнув він до Василька.

Василькові боляче було, коли його хлопці дражнили безбатченком, і він не міг не одгризнутися.

— Одчепися. В мене батько був, а тільки на війні вмер. А ти—куркуль!

— Я тобі покажу куркуля, ти сирота нещасний, обірванець,—вереснув Прокіп і, вхопивши Василька за шию, бухнув ним у сніг. Маленький Василько не мав сили опиратися великому Прокопові, а до того мамині чоботи і каптан зівсім його путали.

— Ай!—заверещав він не своїм голосом, скулившись клубочком у снігу й ховаючи у сніг голову од Прокопових ударів.

— Хлопці! Куркуль Василька душить! — крикнув хтось.

— На куркуля! Ура!—загуло весело товариство, і стадо білих куль посипалося на Прокопа. Прокіп покинув Василька і став оборонятися. Але кулі летіли з усіх боків у голову, в обличчя, у спину і, хоч як він не лютував, не міг нічого зробити хлопцям. А тимчасом Василько підвівся зі снігу і, струсюючи його із шиї й голови, поплівся плачучи до хати. За ковнір набилося багато снігу, він тепер там розтавав і проймав холодом усе тіло. В чоботи теж набилося його повно. По розпаленілому, молодому личку текли два струмки гарячих-гарячих сліз і падали в холодний сніг.

III

— Мамочко,—казав Василько до мами підгорнувши під себе ноги на лаві біля постілі,— чому ті хлопці дражнять мене безбатченком?

Мама ворохнула потрісканими од жару губами, ніби хотіла щось сказати, і подивилась на Василька ласкавими, жалібними, пригаслими очима. Пасемце сивого волосся висковзнуло із-під полинялого очіпка і прилипло до скроні, що стреміла над запалими щоками.

— Який же я безбатченко,—міркував Василько у голос,—у мене батько був. Правда, мамочко?

— Був, синочку, — прошепотіли тихо бліді вуста, а очі заблищали, як квітка вечірньою росю.

— І сиротою прозивають.

— Злі вони діти, не ходи ти до них, синку, — говорила слабим голосом мати. Її груди ледве підіймалися, дихала вона дуже важко, здавалося, що надзвичайно велика утома не дає їй дихати, говорити, дивитись.

— А я не сирота, — продовжував потішати сам себе Василько. — От як би ви умерли, тоді б я був сиротою...

По жовтому, сухому обличчі матері покотилися дві великі сльозини, наче дві запізнілі краплі дощу зі стріхи. За ними покотилися ще дві і зникли в брудному рядні, що прикривало слабе тіло. Мати підняла помалесенько, ніби незнати який тягар, суху руку і положила її Василькові на голову, але не могла її так довго вдержати, і рука зсунулась по його личку йому на коліна. При тому її горло вчинило рух, наче б що ковтало, і з нього донеслися глухі, незрозумілі згуки, схожі на придушене ридання.

Василько схопив мамину руку і притис її до вуст. По його душі пробігло дивне, страшне, неприємне почуття, що та рука була така суха, ніби сухі гілочки дерева обгорнуті тоненькою, блідою шкірою. Один мент йому здалось, що це не мамина рука.

— А ви не вмрете, мамочко, правда?— лепетів він,—бо щоб я тоді робив без вас?..

В маминому горлі скупчилися дивні згукки і деякі з них виривались, як глухий стогін та усе ж залишались такі ж незрозумілі, як і раніш. Із глибоких ямок під очіпком блищало двоє очей бездонних, як смуток, ласкавих, як сонце, страдальчих, як любов.

— Я доглядитиму вас і ви не вмрете, ви видужаєте. Будемо ходити удвох на роботу, бо я вже великий, можу заробляти, а ви будете дома. Зварите їсти, а я прийду, попоїмо, ви мені в головці пошукаєте, побалакаємо, і я знов піду. А на неділю ви мені сорочечку білу приготуйте. Гарно буде нам удвох!—мріяв голосно Василько і пригортав, пестив, цілував мамину руку, щасливий, неначе б те все вже було дійсністю.

— Тільки не вмирайте, мамочко, бо мені одному без вас страшно буде,— сказав крізь сльози і з ляком подивився на непорушне, змарніле мамине тіло, на її безсиле, німе обличчя. Йому здалось, що вона таки хоче умерти, і його схопило кліщами за горло.

— Синку мій добрий!—ледве чутно сказала мама і дві малих, нових сльози тихесенько покотилися по обличчю старою доріжкою.

Мама попросила води. Василько подав їй горнятко з водою, а потім виліз на постіль і сів біля мами.

В заповорожені снігом віконечка всувалася до хати темінь і пожирала помало все світло в хаті, аж поки й усе не пожерла. Тоді стало зовсім темно, і тільки вікна, як два білі коти, білили.

Василькові робилося страшно в темній хаті, очі в його склеювалися, страшенно хотілося спати, але він боявся, що через його недогляд мати може вмерти. Кріпився, щоб не заснути.

Нарешті сон знеміг його і він покотився сам як мертвий біля мами, але крізь сон ще продовжував лепетіти:

— Не вмирайте, мамочко, нам добре буде удвох...

IV

Коли Василько прокинувся вночі, він почув дивний шум і скрип. До того хтось по-свистував злегенька в пицалочку, то знов грав на дудочку. Василькові серце загуло з ляку. Він пригорнувся ближче до мами, але той шум і скрип став ще виразніший. Василько хотів кричати. Але в ту хвилину на дворі завив страшний вітер, затермосив стріхою, засвистав під вікном, стукнув грудкою снігу об шибку, і в хаті шум умовк. Коли вітер на дворі ущух, Василько почув, що то в маминих грудях так шумить, свище і грає, і заспокоївся. Він прикрив маму ряденцем, на ноги натягнув кожуха і, приту-

лившись до мізерного маминого теплого тіла, тяжко зідхав:

— Ох, коли б мама видужали!

Але сон скоро перемиг його.

Над ранком прокинувся він од холоду. Вітер за ніч видув хату, і мороз вдирався до неї дверима, вікнами й димарем. Василько тремтів із холоду. Він пригорнувся ближче до мами, щоби зогрітися, але—мама холодна. Василько скочив на рівні ноги.

— Мамо!

Ні руху, ні слова.

— Мамочко!

Тихо.

Василько взяв мамину руку.

Холодна.

— Мамо! — окрикнув він і плигнув миттю з постелі на долівку.

Мамо лежала перед ним непорушна в очіпку, прикрита рядом: руки безсило лежали на грудях, очі ледве-ледве одхилені, щоки запалі, на вустах застигло слово, ніби німе прощання:

— Синку мій добрий...

Василько стояв посеред хати і цокотів зубами із ляку й холоду.

— Не доглянув мами, заснув, — подумав він і почув себе страшенно винуватим. Жаль здавив груди, підсунувся до горла, зім'яв його, а потім вилився голосним риданням. Гарячі сльози лились безупинно по блідому

личку, він витирав їх замурзаними кулачками, дзвонив зубами із холоду і ридав жалібно, безутішно.

— Умерли!

Це одне слово рвало його серце, давило груди, м'яло горло, гатило довбнею в голову. Він бився руками в груди, плакав, кричав:

— Мамочко! Мамочко! Ви таки умерли? Ви таки покинули мене одного? Мамусенько-о!

А його мати лежала холодна, непорушна, прикрита старим ріденьким рядном; сухі спрацьовані руки спочили навіки на грудях, тільки очі, ніби з іншого світу ще дивилися на свою дитину, тільки уста ніби вже із царства смерти ще шепотіли:

— Синку мій добрий... Синку мій бідний...

V

Мама лежала на столі в сосновій домовині, а Василько сидів на печі і не спускав з неї очей. В печі горів вогонь, шипів, гудів, а біля печі на лаві були люди, більше жінки, розмовляли:

— Знаєте, — говорить сусідка до своєї куми, — забігаю я до світа, щоби розтопити, подати що, бо вдень вже ніколи, робота, а в них нікого нема. Коли чую — крик. Вхожу — а воно біднятко роздягнуте стоїть посеред хати та й аж заходиться од плачу.

— Біднятко! — киває головою.

— Сирітка! — бідкаються жінки.

А Василька не радують гості, що їх повна хата. Він знає, що зараз придуть, заберуть маму, понесуть на цвинтар, закопають у холодну яму, присиплять землею і — не буде мами. І як холодно буде мамі лежати в такий мороз під снігом у землі! Прийшов би він до неї, прикрив би її ряденцем, пригорнувся, але вона буде глибоко і вона нічого не говорить і не чує. Вона пішла собі геть, а Василька тут покинула одного. І що він тут робитиме без мами? Ті люди всі — чужі. Вони хоч і гладять його, жаліють: — Бідний сирітка; — але все це не так, як мама... Мама!.. І Василькові ллються ливнем сльози з очей. Мама — яка вона добра, яка вона люба, яка вона дорога, яка вона рідна! — Мамочко!

— Мамочко! Навіщо ви вмерли? — ридає Василько.

— Ото біднятко, як побивається, — кажуть жінки.

— Заспокійся, Васильку, так уже на світі ведеться, — заспокоює його сусідка.

Потім домовину прикрили кришкою, молотком повбивали цвяхи і взяли маму та й понесли з хати. Василька загорнули в мамин кожух, обули в мамині чоботи та й узяли теж на цвинтар, бо він не хотів нізащо залишатися вдома. Хотів іти з мамою аж до гробу.

Як спустили домовину в яму і стали присипати землею, то Василька насилу одтягли од ями.

— Я хочу до мами!—кричав він.—Не грисипайте маму!

Але там були люди з лопатами і швиденько яму присипали глиною, бо тож не їх мама. Хіба їм що до того, що Василько залишається без мами?

Ями скоро не стало. Пухнатий, білий сніжок посипався із неба, став скоренько вкривати білим покривалом чорну пляму — могилку на білому снігу. Немає мами...

Як Василько йшов із цвинтаря, то він все оглядався на мамину могилку. Вже одійшов він ген-ген далеко, а все ще бачив свіжий горбик. Там лежала його мама. До його він звертався, як до мами:

— Мамочко, чого ви мене покинули?

VI

З похорону забрала Василька до себе Прокопова мати. Василькову хату зачинено. Василька нагодували, з ним поводитися ласкаво і, навіть, Прокіп був до його добріший, ніж раніш. Вони, навіть, стали бавитися удвох. Але скоро Прокіп на Василька чогось розсердився, ударив його, ще й вилаяв:

— Сирота! Сирота!

Василько гірко заплакав. Прокопова мати закричала на Прокопа і потішила Василька. Прокіп надувся. Тоді його мати, що дуже його

пестила, бо він був у неї одинак, стала його втішати, гладила по головці, пестила, цілувала.

Василька вразило його сирітство. Він чужий їм. Його мами нема. Він сирота. Немає нікого, щоб його пригорнув. І він, засунувшись у куток, став думати важку думу. Він мислями скаржився мамі, що його Прокіп образив, що йому важко без неї, а вона голубила його, цілувала, жаліла.

Василькові бажалося ще хоч раз, хоч один раз побачити матусю, почути її слово, натішитись її пестощами. Матуся в його така добра, добра.

— Ах, до матусі!—думав він дивлючись на ворожого йому Прокопа, на чужу йому його маму.

VII

Як усі поснули, Василько тихесенько зсунувся зі свого тапчана, загорнув мамин кожух, узяв у руки мамині чоботи і нишком висунувся на двір.

Сніжок налітав густий, лапатий і скоро засипав сліди Василькових кроків. Василько біг щосили по глибокому снігу в сторону цвинтаря, до мами. Тут йому всі чужі, тут він один, його ніхто не любить, ним не журяться, а там — там його мамочка! Туди. Туди. Скоріш туди.

Мамина могилка була вже вся присипана снігом так, як і інші могилки, і тільки по крайньому місці пізнав Василько, де його мати.

Сумно свистів вітер поміж віттям цвинтарних дерев, десь дзвонила бляха зірвана із хреста, ворони лопотіли крильми в пільмі, але Василькові нічого не було страшно—він коло мами. Він знав, що оттут під снігом, землею лежить біла домовина, а в тій домовині його рідна матуся. Ті очі любі, щоки запалі, сухі, спрацьовані руки, що його не раз пестили, вони лежать отут. Так близько. Ось тільки треба крикнути, і мама почує.

Василько припав до могилки і тихенько закликав:

— Мамо!

Вітер схопив його крик, поніс його поміж могилками, розсіяв його між деревами і прислухався знову до Василькової мови.

— Мамочко, мені важко без вас, матусю...

Тихо.

— Мамочко, візьміть Василька до себе; я не хочу без вас тут лишатись... Матусю, я хочу до вас!

Але мама мовчала, тільки вітер глухо вив, страшно - страшно.

Небо прояснилось, усипалося зорями, сніг уйнявся, потиснув мороз. Поміж могилками шолопотіли галузки дерев, дзвонила бляха, свистів вітер, але Василько нічого того не боявся, бо він уже нічого не чув, як і його мама.

ТОВАРИШІ

I

Сенько розплющив очі і остовбенів: на довжину салдатського кроку од нього на його гляділа страшна собача голова; очі великі, кров'ю зайшли, вуха довгі, загнуті вниз, щоки товсті, обвислі. Кров'яні очі вп'ялися в Сенька, не то дивувались, що в старому напіврозваленному будинкові посеред цегли, вапна й обірваних шпалерів, під східцями, де лиш собаки вільно ходять — зустрілася інша істота, не то ті очі ніби сердились, що Сенько заняв місце їхнього господаря. Од того погляду у Сенька мурашки пішли по всьому тілі, гостріші, ніж ті, що од ранкового, холодного вітру, який обливав його тіло крізь безліч дір у ганчір'ї його одежі.

Один мент заспані, невмиті Сенькові очі й налиті кров'ю, маленькі очі невідомого собаки гляділи одні на одних не мигаючи. Здається, однакові почування—дивування, нерозуміння, страху, ворожнечі, чергуючись,

одночасно промигнули в одних і в других очах з кінематографічною швидкістю. І, нарешті, в обох парах очей виднілась одна думка: Що далі?

Це була остання думка в них, потім пішли діла і то одночасно з одного і з другого боку.

Страшна, обвисла голова з набіглими кров'ю очима, звільна розкрила товсту губу і, блиснувши білими зубами, ревнула:

— Гав!

По порожніх кімнатах підвалу колишнього панського будинку глухо пронісся той голос і одізвався страшливою, помноженою луною.

— Гав!

Але одночасно й Сенька заверещав переразливим, тривожним голосом, замахавши руками в повітрі:

— Ай!.. Ай!..

І цей голос перелівався по порожніх, напіврозвалених кімнатах, вилітав крізь діри в стінах, що колись були вікнами і, утікаючи, здається, зачіпав шматки шпалерів, а ті од його, чи од вітру тріпотіли так, як ганчір'я, що звисало із Сенькової руки.

Собака кинув ще раз Сенькові своє грізне: „Гав“. І незадоволено обернувся, перескочив через купу побитої цегли, що колись творила гарні східці в підвал, і побіг попід червоною, грубою цегляною стіною, що одиноко стреміла ціла і непошкоджена із усього

пишного панського господарства. Проти вікна, біля пенька прекрасної сосни, що колись втішала очі ситих панів, він зупинився, але ледве встиг урівноважитись на трьох ногах, коли шматок розбитої цегли вилетів з вікна і летів просто на нього. Собака заскавчав, кинувся у бік, сердито гавкнув, і побіг попід стінку, біля розбитого водограю, і зник в яру, що з його міщани беруть глину. Шматок цегли попав у стінку і розсипався на дрібні грудки, як розсипалось усе господарство; вони впали в бур'ян і пропали. Стало тихо.

Сенько теж був незадоволений. Брудними маленькими кулачками, ніби лапками, протирав він заспані очі, розкривши при тому широко-широко рота, з якого вирвалось протяжне, ліниве:

— Ау - у!..

Вранішній холод пробирався в його ганчір'я, і Сенько дзвонив злегенька зубами, так тихо-тихо, як відголос руської тройки за горою. Він підтягнув під себе ноги, але тоді вилізли коліна на вид, хоч їх ні по барві, ні по формі, не можна було б одрізнити от такого ж брудного лахміття, що ним було вкрите маленьке тіло, ні од кучугур цегли, потоптаної людськими ногами, що за ріжними справунками заходили в порожній підвал розваленого будинку. Сенько кутав, як міг, своє тіло од холоду і мостився на

теплому містечку, зогрітому власним тілом, у куточку під східцями, що ведуть на верхній поверх, і стінкою з кухні. При кожному русі свого тіла Сенько шолопотів, бо своє леговище він вистелив шпалерами. Все ж м'якше, як на землі всіяній грудками цегли; і не так холодно. Колись було ще краще, коли тут була підлога, але підлогу зірвали люди на паливо, і тепер моститься він на землі. А моститься він тут уже давно. Тоді ще була в його ціла сорочка і штани тільки ззаду розпорені, коли він утік од голоду з дитячого захисту і знайшов собі притулок в розваленому панському будинкові. Тоді ще й будинок не такий був розвалений. Навіть шкло було ще в вікнах. Печі були цілі. І не холодно було тоді: ще було літо. За те часто Сенька тривожили тут і проганяли звідсіля салдати. Одного разу то й зовсім погано було йому. Салдати прийшли вночі виривати дверці з печей. Сенько не міг удержатись і кашлянув. Салдати злякалися і втікли, але втікаючи тричі стрельнули з рушниці в хату. Сенці волосся піднялося на голові зі страху, і повітря забракло дихати, не то, щоб кричати. Страх перелякався він тоді! Але все ж на другу ніч він знову прийшов туди ночувати.

Так прожив Сенько все літо. На день виходив він на вулицю, йшов на базар й живився тим, що випросить, або вкраде. Таким

чином придбав він собі рваний піджак, з-під якого зовсім не видно було лахміття сорочки. Піджак підв'язував він шнуром, який заодно держав і те, що називалося в його штанами. Голови не прикривав він нічим, бо до його голови й волосся часто була потреба і йому самому і різним чужим людям. Обличчя його, і груди, і руки, і ноги, і все тіло голе, були однакового кольору, дуже близького до кольору його одяжі, до кольору міських вулиць у дощову погоду.

Часом зустрічав він своїх товаришів з захисту і дражнив їх:

— Арештанти!

Вони кидали йому в слід:

— Босяк!

Але він цим не ображався, навпаки, закладав руки в штани, в дірки на тому місці, де в інших людей бувають кишені, і почував себе вільним, і, навіть, щасливим хлопцем.

— „Вставайте, гнані і голодні!..“ свистав він тоді цю пісню, що навчився її ще в захисті колись, і мандрував далі. Часом доводилося йому голодувати, часом штурханців набирився, але все це скоро він забував, як тільки біль минав і живіт наповнявся. А літом легко було наповнити живіт. Біля цього будинку росла груша, черешні, морква. Рано, скоро світ, Сенко перший вилазив із підвала і назбирував запасів на увесь день. А потім погані люде зрубали ті дерева на паливо, і

тепер на другий рік не буде вже овочів, — так, між іншим, подумав Сенько, та й забув цю думку, бо журитись про завтра він не вмів.

Підобравши сильніше під себе ноги, він став хилитатись на всі боки, щоб рухом придбати собі тепла. Заснути вже не міг. Але холод проймав його до живого. Зіскочивши з свого леговища, він видряпався через двері без східців на двір і затупотів ногами. Був холодний осінній ранок. Шматок бляхи, що колись вкривала дах, а тепер валялась посеред розвалля, був покритий, неначе ніжною шовковою хусткою, шаром приморозку. Тягнув легенький вітрець і котив по землі мідні дудочки — зісохлі листочки. Далеко в місті прогудів гудок. Сенько, заложивши руки в пазуху, побіг підтанцьовуючи по холодних хідникових плитах до міста на базар, як кожен день він бігав підгодовуватись.

II

Місто ще спало. Сонні стояли будинки по обох боках вулиць, мов з заплющеними очима — вікнами, позачиняними віконницями. Тут, то там одчиниться віконниця й гойдається на вітру, так нерішуче, ніби вагається, чи впускати вже день до хати, чи задержати ще в ній сон. Робітники стукають по вулиці дерев'яними каблуками, ніби бондар молоточками в дубову дошку і, стис-

каючи під рукою клуночок з харчами, поспішають, як тіні, в одному напрямку. А там перед ними вже вдруге, немов на гвалт взиваючи, гуде гудок. З протилежного боку, з низу, з села тягнеться довгий ряд народу, чоловіків і жінок, всі з клунками, з відрами, з коромислами, неначе караваном тягнуться селяни на базар. Хребет луком вигинається, луком коромисло на йому гнеться, тільки висока шапка гордо стримить, або кінці від теплої хустки видніють над тим горбом на тлі блідосинього вранішнього неба.

Сенько став на розі вулиці й тупцюючи з ноги на ногу, витягнув задубілу руку назустріч повзучим мурашкам і залепедів дрібоньким голосом:

— Тьотечко, дайте шматочок хлібця! Дядечку, дайте крайчик!

Але тітки й дядьки позирали на його, кашикали, сякали носами й йшли далі. А Сенько ховав одну руку за пазуху і простягав по черзі другу, лепетів посинілими устами до надходячих селян:

— Тьотечко, дайте шматочок хлібця! Тьотечко, дайте дитині!

— Бідне хлоп'я,—каже одна,—ах, ті городські діти, як вони бідують, лишенько.

— Еге, страх, що діється,—говорить друга й переймає коромисло на друге плече.

У Сенька блимає надія; от ця добра тітка, напевно дасть шматочок хлібця. Він повер-

тається за нею і просить співучим ласкавим голосом:

— Тіточко, дайте, дайте шматочок хлібця.

— Немає, синку, бачиш, молоко несемо.

— Немає шматочка, цілі паляниці продаємо, — каже друга.

— Шматочок, маленький шматочок, — прохає Сенько, побачивши, що вона несе хліб на продаж.

— Немає, синку, — одвічає тітка спокійно, — хай тобі бог дасть.

— Щоб тобі дихати не дало! — дає їй услід образений Сенько.

— Иш, босяк, лається ще, щеня. На босяків тільки ми й робитимемо! — лається жінка.

— Стільки їх наплодилося, що не перегодуєш усіх, — підтримує друга.

Але Сенько не чує їх, а то, може, послав би й камінюку за ними. Він повернувся на своє місце на розі вулиці, простягає вже другу руку до струмка, що повз його плинув:

— Дядечку, тіточко, дайте хлібця шматочок!

Але всі вони гнутья під тягарем і поспішають невпинно наперед, як життя людське. Даремно Сенько витягав руки до тієї юрби, вона як доля була глуха, німа, байдужа. Іноді чути було їхні розмови:

— Чимало тепер тих голодранців розвелось.

— Через них то всім горе таке.

— Їсти та грабувати, то є кому, а робити— нікому.

Сенько дивився їм злісно в слід і думав:

— Коли б я то був комісаром, я би всіх отих куркулів вистріляв.

Валки селян стали рідшати, і Сенько порішив піти куди-інде шукати їжі.

— Чорт їх забери. Ніколи в них не розживешся. Спекулянти, сукини сини, — і плескав босими ногами по камінних плитах.

Пробігши декільки кварталів, він побачив довжелезну чергу, що тяглася сорокати вужем попід стінами будинків і пропадала в темній пащі залізних дверей. Він побіг до самих дверей і зупинився. Тут одержували пайку хліба. За кожним відчиненням дверей звідти доносився дух свіжого хліба, і так приємно лоскотав ніс і піднебіння Сенькові. Сенько тепер ще більше почув, що страшенно хоче їсти. Його вухо ловило кожен згук, що доносився з середини, він чув, коли хто наближається до дверей, і вже витягав руку і тремтячим голосом починав прохати, щоб не пропустити прохожого.

— Дядечку, дайте шматочок хлібця!

Його очі жадібно зазирали в торбинку, з якої виглядала просмалена темножовта шкурка житнього хліба. У Сенька текла сльозка. Він мало не ридаючи прохав:

— Дайте хлібця, шматочок!

Але люди проходили один по одному швидко, стискаючи кріпко свої торбинки. Одна баба пожаліла Сенька і сказала:

— Біднятко! Що ж я тобі дам, в мене ж самої такі ж пташатка, — і, обнявши обома руками свій пайок, дріботіла попід будинками.

Сенько знемогав від голоду. Ситим ніколи він не був, а сьогодні особливо почував голод. Хвилями йому здавалося, що в його голова крутиться, тільки він не знав од чого: од голоду, чи од холоду. Він тремтів кожен раз, як двері одчинялися, готовий був падати на коліна, прохати всього лише—хліба шматочок, але на нього ніхто не звертав уваги. Хто ховав пильно свій хліб, хто гриз шкурочку виходячи з дверей;—йому ніхто нічого не дав. А дух хліба, а вид пригорілої шкуринки, а голод мучили Сенька страшенно. Його очі горіли, як два чорні вуглики, задивляючись на хліб, і він готовий був кинутись, як звір на щасливу людину, що одержала пайок і вирвати в неї зубами хліб. Хліба! Шматочок хліба!

Одначе присутність довгої лави людей тверезила його і він тільки скиглив жалібно:

— Тітко, дайте шматочок хлібця!

III

Осіннє сонце потонуло в мряках, а мряки розсівались у присмерках, а Сенько все ще

нічого не їв. Сходив увесь базар, і по рундучках, і коло возів, ані шматочка хліба не випросив.

— Дорого хліб, синку; нічого не зробиш. П'ятдесят тисяч все ж таки гроші, хоч і паперові.

На кришці од помийної ями знайшов він декілька гнилих баклажанів і огірочок, а біля ваги дві картоплини. Він усе те ззів, хоч сира картопля не дуже смачна була; йому ж здалися і баклажани, і картопля на диво смачні. Та тільки голоду він не втихомирив, а ще більше роздражнив його. Змучений довгою ходою, він присів під будкою між рундуками і дивився із заздрістю на товсту перекупку, що їла білий хліб с ковбасою. Він думав:—Коли б я був комісаром, я прийшов би до неї і сказав:— „Дай сюда хліб“. — Вона б оддала.

Я сказав би:— „Дай ковбасу“. — Вона б оддала.

Я сказав би:— „Іди тепер д'чорту!“ — І наївся б уволю ковбаси з білим хлібом.

Сенці слинка покотилась у горло при самій цій згадці. А скільки в неї ковбас! Як хо-мути—здоровенні кільця. От, коли б хоч шматочок! Сенці зарябило в очах. Ковбаси ті стали танцювати навколо товстої баби, а вона їх хапала зубами і закусювала хлібом. Сенько підобгав ноги і дзвонив зубами. Голова боліла в нього з голоду, живіт стягнуло, не-

наче б він приріс до хребта. Сенькові здавалось, що до нього прийшла смерть. Він вирішив, що буде, те й буде. Однаково умирати. Увесь день ходив він, прохав, ніхто й шматочка хліба не дав—дорого. Що ж йому робити?

Він підійшов до товстої баби і витягнув руку:

— Дайте, тьотечко, хліба шматочок...

— Іди, іди далі!— сказала перекупка, ковтаючи хліб і кусаючи ковбаси, і показала йому рукою, щоби йшов собі геть. Але Сенько не гадав іти далі. Він рішив саме тут зупинитися. Він переступав з ноги на ногу, ніби не зважувався ще на якесь діло, а потім блиснув чорним вугіллям своїх очей, схопив за кільце ковбаси і, не рушаючися з місця, став її швидко уминати.

Перекупка остовпіла, мент сиділа непорушно з піднятою ковбасою в руці і роззявленим ротом, так, як хотіла її вкусити, потім крикнула, але подавилася кришкою і стала кашляти. А Сенько тим часом не рухаючися з місця, швидко, боячися, що от-от у його одберуть, рвав зубами ковбасу і ковтав її не пожувавши. Дехто з базарних людей стояли мовчки дивуючись, дехто посміхався, позираючи на ту сцену. Нарешті перекупка отямилася і заревіла на ввесь базар:

— Ах, ти подлюка! грабитель, босяк, волоцюга, шибеник ти такий!— і кинулась тов-

стими руками відбирати ковбасу. Але Сенько, скільки міг захопити своїми малими рученятами й ротом, держав кріпко і що сили галасував. Перекупка, одірвавши те, що висіло в його з рук, прийнялася виривати решту йому з кулачків і з рота, б'ючи при тому його кулаками в лице, в голову, в шию, в груди, в зуби, в ніс. Сенько ховав голову і записав кулачками останні шматочки ковбаси в рот. Перекупка біла його куди попало.

— Сукин син! гаспид! Та я тебе уб'ю!

Вона кинула його на землю і стала копати ногами в спину, в голову, в груди. Засмальцьований фартушок високо піднімався на грудях, вона сопіла, захекалась і не вгавала місити його ногами. А Сенько увесь заюшений кров'ю не кричав, тільки стиха постогнував і дожовував ковбасу, вже змішану з власною кров'ю.

— Так йому, так, добре його! — говорили одні перекупки, підбадьорюючи свою товаришку.

— Та покинь його; доволі вже! — угамовували інші.

Але вона не слухала ні цих, ні тих — і біла без угаву, сама не пам'ятаючи себе. Сенько зразу постогнував, а потім затих і навіть не здригувався од ударів.

— Убила хлопчину, — гукнув хтось.

Тоді вона зупинилася, не перестаючи одначе лаятись. А Сенько лежав увесь у крові,

без руху, без життя, тільки маленькою брудною ручкою стискав міцно шматочок недоїденої, так тяжко добутої ковбаси.

IV

Пізно ввечері доплентався Сенько до своєї домівки — зруйнованого панського будинку. Його не вбили, він тільки зомлів од штурханців. Потім його одлили водою і він прийшов до себе. Полежав під рундучком до самої ночі, бо не міг підвестися, а потім встав і пошкандибав додому.

Тільки що зіскочив він через поріг у підвал, як на його леговищу зашолопотіли шпалери і почулося знайоме йому:

— Гав!

Сенько зразу затремтів, але швидко прийшов до себе. Він кинув собаці шматок ковбаси, що все ще держав у кулачку, і сказав:

— Ціхо, Бровко, не гавкай, це свої.

Бровко кинувся на ковбасу і, клацнувши зубами, проковтнув її. А Сенько вмоствився на своїм леговищі поруч із Бровком і, гладючи його по спині, сказав:

— Так, товаришу, вдвох тепліше буде! — і притулився до його кудлатого тіла.

А товариш тихо заскигнів і поклав свою голову Сенькові на ноги.

ЩАСЛИВИЙ ДЕНЬ

I

Це діялось в голодні роки громадянської війни на Україні.

Учитель поглянув через маленькі шкельця своїх окулярів по клясі, потер замерзлі руки і сказав:

— Ну, Богданку, скажеш нам віршик, що було задано на сьогодні. Що? Тільки гарненько продеклямуй! Ге?

По клясі почувися зідхання полекшення тих, до кого вчитель не звернувся. Діти зашарудили на своїх місцях і дивилися спокійно: одні на вчителя, інші на Богданка, а треті так просто навперед себе. Небезпека минула.

Богданко сквапно встав, останній раз ще заглянув у книжку і, для більшої впевнености, заложив пальцями в книжчі те місце, де був віршик. Серце в його трохи стукало од непевности, чи покаже він як слід свій віршик. Він кашлянув для відваги, переступив з ноги на ногу, потім виступив однією ногою

із лавки, нагнувся наперед, знову кашлянув, випростався, зім'яв книжку пальцями і гочав несміливо:

Думайте, читайте.
Учітєся, брати мої
І чужому научайтєсь.
Й свого не цурайтєсь.

Учитель потакуюче кивав головою, і це підбадьорило Богданка. Він уже твердим голосом, сміливо піднявши голову, говорив слово за словом, голосно й виразно, в одних місцях понижуючи голос, то знов переходив до голоснішого й голоснішого проказування:

Бо хто матір забуває,
Того бог карає:
Чужі люди цураються,
В хату не пускають...

Учитель перестав кивати головою і прищуривши очі вп'ялив пильно зір у Богданка. На його обличчі розливалася погода і далекий відблиск радості. В класі притихли всі шелести й стуки, стало тихо, тихо, як перед викликом учня. Всі слухали Богданкового проказування.

А Богданко забув уже про вчителя, і про класу, і книжку, навіть витягнув пальці з тієї сторінки, де був віршик, і деклямував так, ніби у себе дома, коли мама піде на ба-

зар, а братчиків менших від натовче, щоби не перешкождали.

Його очі горіли дивним запалом, лютим докором, коли він говорив:

І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.

Скінчив і замовк. Тепер йому страшно стало тії тиші, що аж дзвонила в клясі. Він боязко глянув на вчителя—незадоволення не запримітив. Але чого це учні так прикинули? Ой, мабуть, щось зле сказав! Йому збиралося уже на плач, хотів оправдуватися, що йому ніяк було гарно вивчити, бо мати посилала його по дрова в сад. Але скорольтність його тривожних гадок перервав милозвучний учителів голос:

— Гарно, Богданку, гарно. Дуже гарно ти вивчив і гарно проказав. Так. З тебе будуть люди, тільки пам'ятай ті слова Тараса Шевченка, що ти їх тількищо говорив. Учися, думай, читай... Так!.. Будуть з тебе люди... Гарно!

Учитель підійшов до його і поплескав його по плечу. Очі дітей задрісно понаправлялись до Богдана, а він рад би був сховатися під лавку, провалитися крізь землю, або умерти із сорому, що його так хвалять. Він ніколи не чув такої похвали. Завше його

книжки і зшитки були позамащувані, бо менші його братчики та сестрички в них малювали, ніколи він не знав завданого, бо ніяк було йому вдома вивчити, завше щось приходилось робити для мами; ото ж завжди учитель незадоволено говорив йому:

— Коли ти так будеш і надалі вчитися, то не багато знатимеш.

І болюче було йому, що він гірший од інших дітей. Іноді він нишком плакав, брався за книжку, але все якось не міг він зрівнятися з ними, і він вирішив, що він гірше інших. Уже така його доля. Вчився завше, бо любив учитися, цікаво було йому, але не надіявся, що його можуть коли небудь хоч трошки похвалити, поставити нарівні з товаришами. А сьогодні... Він, ніби сонний, опустився на лавку, і не вірилось йому, що то справді учитель його похвалив. „З тебе будуть люди...“—сказав він. Значить, Богданко такий же як і всі, і може бути таким же гарним учнем, як і Грабенко... Авжеж. Чого ж би ні? Коли мати посилатиме його кудинебудь, Богданко візьме з собою книжку і буде по дорозі вчитися. Он, як! Щоб ні однієї хвили не марнувати. Тоді будуть з його люди.

Після науки обступили його учні і з заздрістю питали, в кого це він навчився так гарно деклямувати. Звідкіля? А Богданко дивувався: чому було йому тут вчитися і в кого?

— Сам, — казав він кожному.

— Неправда, — говорив Грабенко, — то хтось його вивчив.

Богданко навіть не ображався, коли Грабенко став над ним насміхатись, що, мовляв, трапилось раз сліпій курці зерно. Богданко радий був би всіх пригортати, всім усе прощати, так весело було йому на душі.

Шкільні лавки, вікна, двері, таблиця, все було йому мило, ніби він їх сьогодні вперше побачив. Додому йшов він з підскоком і на-свистував весело:

Ой, яблочко, куди ти котишся,
Попадеш німцям в руки —
Не воротишся.

Улиці, якими він ішов, були сьогодні не-наче кращі, неначе виметені, люди не такі похмурі, і день був немов святковий.

Швидко поспішав він додому поділитися з мамою і зі своїми маленькими братами й сестричками радісною звісткою, що його вчитель похвалив сьогодні, що з його бу-дуть люди.

Богданко всоте вже повторяв той вірш, причину його щастя:

Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтєсь,
Свого не цурайтєсь.

Цей вірш, любий вірш, закріпився в його пам'яті на все життя так, як і цей день.

Це був найщасливіший день в його житті!

II

— Беріть, їжте мене, хай не мучуся з вами!—зустрів Богданка на сінешних дверях батьків голос. У хаті було тихо, тільки доносився постук посуду. Мабуть мати перемивали її. Богданко завагався: що йому робити? Він стояв біля хатніх дверей, як під дощем. Батько сердитий. Вся його радість розвіялась, як погода осіннього дня, його видочок захмарився, як осіннє небо. Куди поділася його бадьорість, його веселість. Щастя його дня скінчилося.

— Я хочу їсти,—почала плакати сестричка Маруся. Мати вдарила її.

— Будеш мовчати?!

— Платні не видають, пайок нікудишній, заробити на стороні ніде, дорожня росте й росте, а тут сім ротів треба чимось прогодувати. Голова дуріє. Голова дуріє!—кричав батько, і чути було, як він бився руками в голову з розпуки.

Богданко прилип до стінки біля дверей і думав: увійти до хати, чи ні?

— Не журись так, чоловіче,—потішала мама,—якось воно буде, перебудемо. Продамо щонебудь...

— Продамо! Що ж продамо?! Хіба лишній рот, коли б хто купив, а більше нічого. Все ж продали. Ох, життя ти прокляте! — скипів знову батько.

— Он мій платок, можна буде ще загнати,—не переставала підбадьорювати мама.

— Хіба голим уже залишатись? Щоб і жебрати нівчому вийти? У нас же нічого більше немає, тільки те, що на нас.

Мати замовкла. Було тихо в хаті і в сінях. Богданко не ворохнувся. Тепер він згадав, що йому теж їсти страшенно хочеться, бо вранці він нічого не їв. Хліба в них не було, тато пішов за платнею; як одержить, то й купить. Богданко притиснув книжечки під рукою і обережно взявся рукою за клямку. Боявся ворохнути нею. Але в хаті було так тихо, що він чув, як його серце стукало. Він рішив непомітно пролізти у двері і сховатися в куточку за піччю, щоб батькові не попадати у вічі.

Він підняв клямку.

Двері рипнули, і Богданко оторопів на порозі.

От тобі й непомітно!

Очі всіх повернулися на нього, а він став неначе винуватий. Не ворохнувся з місця.

— А ти де, обідранцю, волочишся?—гримнув на його батько.

У Богданка тьохнуло в серці. Бути біді.

— Зі школи...—пробелькотів він.

— Зі школи?—запитав ще раз батько.—Ми в голодудохнемо, а ти до школи ходиш! Такий великий бик. Треба помагати, хоч на себе заробити.

Богданко почував себе дуже винуватим, хоч не знав чого: а до того в його серце так тремтіло, ніби вже бачило, чуло якесь горе, та ще не вміло сказати про нього.

— Доволі шкіл!—крикнув батько.—Підем завтра до дядька Свидира на шевця вчитися. Будеш служити, то хоч собі на хліб заробиш. Одного роту менше.

Мати подивилася великими, широкими очима на батька, а Богданкові підогнулись коліна, зомліли руки, очі набігли сльозами, як сухий ставок водою в зливу. Книжки висунулися з під руки і розсипалися по долівці.

— Є, є сьогодні обід!—скрикнув батько і кинувся до книжок. Зібрав їх з долівки і розложив на столі.

— Чей на обід виручу!—говорив він до себе, розбираючи їх.

— Будете, діти, їсти.

Діти, розбуркані надією, насмілилися підняти голос. З печі, з тапчана, з лави, з під вікна почулася знайома монотонна пісня:

— Я хочу їсти...

— Що ти, старий!—мама пробувала одговорити батька—хіба ж таки книжки дитячі можна продавати! Йому ж треба буде ще вчитися.

Богданко повернув до мами свої оченята зрошені слізьми, з яких блищала вдяка глибока як горе, і любов безмежна, як вічність.

— Буде вчитися, як мир настане; а тепер треба робити, щоб з голоду не вмерти, — відповідав батько розсортовуючи книжки.

— Зі шкури ж я не вилізу, не піду красти й грабувати, в банди не піду для вас! — заверещав він; шпурнув зшитки на стіл і, забравши цілі книжечки, подався в двері.

Богданка схопила невидима рука за горло і стискала так кріпко, що йому дихати було важко. Він упав би на коліна, молив би тата залишити йому ці книжки, але він знав, що тато свого слова не змінить, а ще до того він тепер такий сердитий, роздратований, що страшно й слово сказати до його.

Коли защіпка на дверях перестала вже колихатися після батькового виходу, Богданко кинувся на тапчан і заридав так важко-важко, що те ридання наповнило маленьку кімнатку, і в ній стало зразу темно-сумно. Його братчики й сестрички зразу принишкли, здивовані і злякані його плачем, а потім самі підняли сміливіший плач і крик: „їсти“. А мати стояла серед того плачу з заломленими руками і не мала ні слова.

III

Того вечора їхня сім'я наїлася досита: хліба і юшки. Маленька Марійка так і заснула над

мисочкою. Мамі залишилось, правда, не багато; вона вискрібала в горшку пильно дно і криси, і збирала кришки, що розсипались з хліба; але вона завжди їсть остання, завжди те, що залишилось од багаторотої її сім'ї.

Не їв тільки один Богданко. Що візьме він ложку юшки, коли йому здається, що оце в ложці сидить той котик, що так гарно намальований в його книжечці; що візьме другу, йому здається, що це вітряк розмальований, пофарбований на 20 сторінці, то знов йому мерещиться, що це казочки про розбійників, про вовка, які він так любив. Одклав він ложку на бік, узяв свій шматочок хліба і поплентався спати.

— Спи скоріше, — гукнув йому батько в слід, — бо завтра раненько підемо до Свирида.

Але Богданко довго не міг заснути. Він роздумував, кому попалися його книжечки, хто буде з них учитися, чи буде їх доглядати, держати в чистоті й порядку, чи буде рвати, плямити й кидати денебудь; чи буде їх любити, чи забуватиме про їх. При тім він плакав гіркими сльозами. А потім став передумувати, як він учив учора віршик, як він боявся вранці, що не покаже його як слід, як його вчитель похвалив і як його щастю всі заздрили. „З тебе будуть люди“, — сказав йому вчитель. Ах, як приємно пестять його вухо ці слова! Він хоче

бути людьми, такими, може, як і вчитель, що все розуміє, яку книжку не візьме, все прочитає, про все щось розкаже; а як гарно бути вчителем! „Тільки вчитися!“ — сказав учитель. І Богданко стає бубоніти щасливий вірш:

Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтєсь,
Свого не цурайтєсь.

Сльози його присохли на личку, забулося те, що завтра вранці не до школи йти йому, а до шевця. І він заснув із щасливою усмішкою на видочку, лепечучи ще крізь сон щасливий вірш:

Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте...

IV

— Слухай, синку, дядька, переймай усе, що тобі показуватимуть, та й дядько буде тебе любити, і ти будеш добрим майстром,— говорив батько Богданкові, залишаючи його в шевця.

— Бачиш, як важко нам жити; їсти нічого, заробити ніде, а ти великий, хоч на себе заробиш; все менше ротів на моїй голові буде,— казав батько, немов виправдовуючись перед Богданком.

— Нічого, казав Свирид,—як буде послушним, то йому добре буде,

А Богданко і не ремстрував на батька, що він оддав його до шевця Богданко добре бачив, яке важке в них життя. Богданко розумів, що й йому треба помагати батькові, але йому було тільки жаль, що він не може вчитись. При думці про науку йому сльози напливали до очей.

Свирид дай йому шматок шкури, щоб Богданко вибивав її молотком на дошці. Богданко згадував, що саме тепер десь діти збираються до кляси, галасують, кричать, бігають; хто вчить завдане, хто пише—тільки його там нема. Потім прийде вчитель (той любий учитель!), в клясі затихне, він поведе очима по клясі і скаже:

— Ну, Богданку, розкажи нам віршик.

Аж глянь, а Богданка немає. І Богданко ковтає сльози, нагнувшись над дошкою. Вчора саме в цей час так було. Він говорив свій віршик зразу непевно, потім сміливіше, а потім учитель сказав: „Будуть з тебе люди...“

Богданкові при тій згадці котиться слізка за слізкою по блідому обличчі, падають вони на чорний шматок шкури, а Богданко з усієї сили гатить молотком по тих сльозах і проказує в такт по складам свій любий віршик:

У-чі-те-ся, бра-ти мо-ї,
Ду-май-те, чи-тай-те...

З М І С Т

Червоний шлик	Стор. 5
Василько	21
Товариші	35
Щасливий день	49

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

КНИЖКИ З СЕРІЇ: „МАСОВА ХУДОЖНЯ БІБЛІОТЕЧКА“

Бондаренко, М. —Товариш вугіль. 92 стор., ц. 17 коп.

Гедзь, Ю.—Рейд Мирона Гречки. 52 стор., ц. 12 коп.

Гедзь, Ю.—Столичний гість. 63 стор., ц. 15 коп.

Даніель, М.—На пустирі. 50 стор., ц. 15 коп.

Дніпровський, І.—Яхта „Софія“. 75 стор., ц. 15 коп.

Досвітній, О.—На плавнях. 73 стор., ц. 15 коп.

Досвітній, О.—Піймав. 67 стор., 15 коп.

Досвітній, О.—Сірко. Новелі. 50 стор., ц. 12 коп.

Епік, Гр.—Радіоаматор. 71 стор., ц. 15 коп.

Епік, Гр.—Чорний борух. 48 стор., ц. 10 коп

Ірчан, М.—Генерал. 55 стор., ц. 12 коп.

Коцюбинський, М.—На камені. Вид. 2. 48 стор., ц. 8 коп.

Коцюбинський, М.—Persona Grata. Вид. 2. 48 стор. ц 8 коп.

Майський, М.—Індустріяльні етюди. 83 стор., ц. 15 коп.

Минко, В.—Лісова бувальщина. 63 стор. ц. 12 коп.

Первомайський, Л.—Бльокнот блукань. 75 стор., ц. 25 коп.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Первомайський, Л.—На холодній горі. 69 стор., ц. 15 коп.

Сенченко, І.—Фесько Андибер. 97 стор., ц. 20 коп.

Сєрошевський, В. Кулі. 56 стор., ц. 10 коп.

Тенета, Б.—Ненависть. 32 стор., ц. 7 коп.

Тенета, Б.—П'яниця. 63 стор., ц. 12 коп.

Топчий, І.—Шахтарська повість. 117 стор. ц. 22 коп.

Хвильовий, М.—Пудель. 31 стор., ц. 8 коп.

Яновський, Ю.—Роман Ма. 67 стор., ц. 15 коп.

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більше, ніж на 1 крб., і наперед оплачується готівкою.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ

Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ

Одеса, вул. Ляссая, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ

Дніпропетровське, пр. Карла Маркса, 49. Поштовий відділ ДВУ

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ Д.В.У.

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31

A 522344

Ціа 10 коп. (Р)

eliv.nbuv.org